

лектичним запереченням софістичних концепцій стає сакралізована інтерпретація процесів правоутворення і права, здійснена в ідеалістичній філософії Сократа та Платона, а згодом розвинута стоїками. Метафізичні побудови прихильників «лінії Платона» створили підґрунтя для християнського богослов'я, яке хоч і виникло на руїнах античної цивілізації, але стало не лише її запереченням, але багато в чому й логічним продовженням.

О. Сердюк, доцент НЮА України

Епістемологічні характеристики соціологічного підходу в сучасному правознавстві

Із середини ХХ ст. проблематика взаємодії соціології та правознавства найчастіше розглядається саме в площині статусу і функцій соціологічного підходу в правознавстві, формування якого визнається «однією з найбільш помітних рис сучасного етапу розвитку правознавства»¹. В сучасних дослідженнях західних авторів зміст цього поняття тлумачиться широко за рахунок включення в його структуру якісно різних елементів методології науки. Використовуючи поняття «соціологічний підхід до права», Д. Нелькен позначає ним будь-які спроби застосування соціологічних методів, концепцій, теорій до пояснення правових явищ. Відмінність між методом і підходом він вбачає у тому, що підхід характеризується наявністю певної «конфігурації поєднання теоретичного й методичного (інструментального) знання»². Загалом достатньо виразною є тенденція до тлумачення соціологічного підходу не тільки як світоглядної установки, а й як більш складного утворення, що інтегрує теоретичні й інструментальні (методичні) компоненти соціологічного знання в площині певної світоглядної орієнтації. При цьому соціологічний підхід не зводиться до його парадигмальних або історичних варіантів, а одержує цілісне визначення як специфічна епістемологічна конструкція в методології правознавства.

¹ *Freeman M.* Law and Sociology // Law and Sociology (Current Legal Issues 2005. Volume 8.) – N. Y., 2006. – P. 2.

² *Nelken D.* Blind insight? The Limits of a Reflexive Sociology of Law // Journal of Law and Society. – 1998. – Vol. 25. – N 3. – P. 407.

В радянській юридичній науці, а також у сучасних дослідженнях вітчизняних авторів загальноприйнятним є виділення соціологічного підходу на рівні як загальнотеоретичних, так і галузевих проблем. Однак його зміст найчастіше обмежувався або його світоглядною складовою, або специфічними методами емпіричних досліджень¹.

Метою цієї статті є визначення основних характеристик соціологічного підходу як форми організації методологічного знання в правознавстві. Такий аналіз передбачає виділення трьох базових взаємопов'язаних рівнів соціологічного підходу. По-перше, загальні світоглядно-філософські засади; по-друге, форми та способи теоретичної концептуалізації схем пояснення правових феноменів; по-третє, «інструментальні» засоби пізнавальної діяльності, основою яких є специфічні для соціологічного підходу методи.

Визначення основ соціологічного підходу як явища загальнонаукового типу (світоглядний компонент), що відображає складні процеси взаємодії соціології та правознавства, багато в чому ускладнюється феноменом, який П. Бурд'є називає «епістемологічною жалобою» соціології.² На відміну від ситуації кінця XIX ст., коли соціологічне мислення намагалися зобразити еталонним для соціальних наук, у сучасних умовах міф про «епістемологічну могутність» соціологічного «методу» все більше піддається сумніву, все наполегливішими стають заяви про необхідність уточнення вихідних парадигмальних засад сучасного соціологічного знання. І. Валлерстайн зазначає, що «набір таких положень має бути достатньо простим і навіть банальним, аби його поділяли всі, хто працює в «соціологічному полі»»³. Серед таких принципів (ключових проблем) виділяють наступні.

1. Зв'язок цілісності суспільства та чинників його організації й розвитку. Основною проблемою соціологічного пізнання більшість дослідників визнають пояснення причин соціальної інтеграції та засад соціального порядку. Саме тому базовою категорією соціології визнається «суспільство», хоча все частіше піддається сумніву наукова цінність виділення суспільства як «організму» чи «квазі-суб'єкта», оскільки соціологія описує не соціальну реальність а «сконструйований» наукою со-

¹ Див.: *Podgorecki A. Whelan C. J* (Ed). *Sociological Approaches to Law*. – L., 1981. – P. 11–19; *Ланаєва В. В.* Конкретно-социологические исследования в праве. – М., 1987. – С. 8, 18–20; *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. — Х., 2002. — С. 34, 59–60, 139.

² Див.: *Bourdieu P.* *Science de la Science et Reflexivite*. – P., 2001. – P. 17.

³ Див.: *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира: Социология 21 века: Пер. с англ. – М., 2004. – С. 297.

ціальний світ¹. Але і при такому підході цілісність соціального як принцип наукового пояснення зберігає своє методологічне значення, трансформуючись в інші понятійні конструкції: «правове поле» (П. Бурд'є), «соціальна система» (Н. Луманн), «життєвий світ» (Ю. Хабермас) тощо².

2. Співвідношення соціального й індивідуального. Соціальний редукціонізм, який передбачав зведення індивідуального до соціального, формувався під впливом гносеологічного постулату, проголошеного Е. Дюркгеймом: «Соціальне має бути пояснене лише соціальним». Соціальне — це соціальні факти, котрі вимагають пояснення як «речі», що формуються в самому суспільстві та існують у формі «колективних уявлень», незалежних від індивідуальної свідомості³. Вивчення деперсоніфікованих «колективних феноменів» у їх взаємодії в певному контексті визнавалось умовою «науковості й об'єктивності» соціологічного аналізу. Деперсоніфікація відповідала методологічним установкам правової науки, оскільки соціологічні поняття такі ж абстрактні артефакти, як і юридичні фікції. Наприклад, поняття «клас» або інша соціальна група — така ж фікція, як і юридична особа. Реакцією на це є заклик «повернути в соціологію людину», який відобразив існування та конкуренцію двох парадигм в соціології — «об'єктивістської», яка характеризується надіндивідуальністю, деперсоніфікацією, та «суб'єктивістської», яка проголошує ідею автономності особи та неможливість пояснення суспільства лише об'єктивними структурами.

3. Реляційний підхід означає акцент на проблемі соціальної взаємодії. В останніх дослідженнях принципу реляційності надається все більшого значення, а його зміст тлумачиться інакше. Замість поняття «суспільство», яке все менше саме по собі цікавить дослідників, пропонується співвідносити соціальну реальність зі світом людських відносин. Уточнено зміст понять інтрасуб'єктивності та соціальності і визначено їх взаємодоповнюваність, оскільки вони відображають різні аспекти людського буття: соціальність фіксує факт включеності людини у соціальний світ, а інтрасуб'єктивність — існування інших людей, через взаємодію з якими стає можливою соціальність. Принцип реляційності визначає методологічні та гносеологічні (епістемологічні) постулати соціологічного пізнання права.

¹ Див.: Качанов Ю. Л. Начало социологии. – М., 2000. – С. 3–5.

² Див.: Bourdieu P. The force of Law. Toward a Sociology of Juridical Field // Hastings Law Journal. – 1987. – Vol. 38. – P. 805 – 853; Habermas J. Between Facts and Norms. Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy. – Oxford, 1996; Luhmann N. Sociological Theory of Law. – L., 1985.

³ Див.: Дюркгейм С. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М., 1999. – С. 27–35.

4. Визнання соціальної стратифікації як фундаментального атрибуту суспільного життя взагалі. Головне в цьому випадку — не констатація існування «соціальних груп», а відмова від «абстрактного гносеологічного суб'єкта» (трансцендентної «людини») на основі конструювання принципово гетерогенного соціального простору.

5. Відмова від моделі «досконалого (ідеального) суспільства» з визнанням існування лише реального суспільства.

Підсумовуючи наведені характеристики, можна зробити загальний висновок про те, що базові світоглядні установки соціологічного підходу не мають нормативного значення для дослідження права як одного з різновидів соціальних феноменів. Це скоріше питання, на які має відповідати кожен, хто вступає в площину соціологічного дослідження права, ніж готові відповіді, якими при цьому дослідженні слід керуватись. Саме таким є сучасний «соціологізм»¹, що свідчить не стільки про «кризу соціологічного мислення», скільки про новий етап його розвитку, який характеризується суперечливим поєднанням стандартів класичної, неklasичної та постнеklasичної (неонекласичної) наукової раціональності. Основним при цьому є ідеал неklasичної соціальної науки, що визначає загальний контур світоглядних орієнтацій соціологічного пізнання². Застосування соціологічного підходу в рамках методології правознавства ініціює конфлікт світоглядних орієнтацій, оскільки правова наука загалом орієнтується на стандарти класичної науки. Безумовно, існують ознаки поступового формування певних механізмів адаптації правознавства до нової теоретико-пізнавальної ситуації епохи постмодерну. Вітчизняні дослідники звертають увагу на такі процеси, як «атропологізація», «розширення арсеналу підходів», «плюралізація методології» тощо. Однак важко погодитися з тим, що це повною мірою ознаки постмодерністської методології³. Для правознавства залишається актуальним визначення статусу та перспектив неklasичних світоглядних орієнтацій, оскільки існує об'єктивна обмеженість можливостей широкого застосування неklasичної раціональності, особливо в галузевих правових науках. Наприклад, наука кримінального права в своїх світоглядних орієнтаціях зберігає ознаки класичної, «об'єктивістської»

¹ Про термін «соціологізм» див.: *Кульчар К.* Социологизм в буржуазной теории права // Критика современной буржуазной теории права / Под ред. В. А. Туманова. — М., 1969. — С. 56–71; *Максимов С. И.* Вказ. праця. — С. 34, 59–60, 139.

² Див.: *Дудина Н. В.* Социологический метод: от классического к неклассическому // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1999. — № 3. — С. 57.

³ Див.: *Оборотов Ю. Н.* Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания до понимания права): Монография. — Одесса, 2002. — С. 215.

науки. Російський дослідник В. Лунєєв відмічає, що «суб'єкт, об'єкт, об'єктивна сторона злочину є об'єктивною реальністю, яка існує незалежно від людської свідомості»¹. Така позиція видається несумісною з сучасними уявленнями про пізнання. Однак спроби використання не-класичної моделі пояснення (наприклад, шляхом «феноменологічного» переосмислення) створюють проблему невідповідності засад доктринальних досліджень і практичної правозастосовної діяльності, звязки з якою визначають і методологію, і основну проблематику науки кримінального права.

Наступний рівень у структурі підходу визначається необхідністю виявлення базових онтологічних постулатів (універсальних категорій) в концептуалізації «предметного поля» підходу, що в правознавстві звичайно фіксують категорією «праворозуміння»². «Праворозуміння, — зазначає Л. Чеснов, — є апіорним (трансцендентним) відносно правової науки»³. У понятті типу праворозуміння міститься думка про те, що ставлення правового знання до правової реальності може бути різним і, отже, ситуація пізнання права являє собою наукову проблему, що має безпосередньо методологічний характер. Останнім часом вона активно обговорюється вітчизняними дослідниками як важлива складова загальних процесів методологічної трансформації вітчизняної науки від «радянського правознавства» до сучасної правової науки. Однак слід погодитися з висновком В. Селіванова про «відсутність чіткості та визначеності в цих питаннях»⁴. Досить часто дослідники презюмують, що соціологічний підхід (або «соціологізм») базується виключно на соціологічному праворозумінні. Але таке припущення є помилковим. Варто згадати, що навіть на засадах позитивістських інтерпретацій методології правознавства визнавалася можливість співіснування різних «онтологічних постулатів» стосовно права. «Соціологічна» школа в юриспруденції формувалася на світоглядних засадах позитивізму. Саме тому до початку ХХ ст. суперечності між догматичною і соціологічною школами в юриспруденції не мали парадигмального характеру. Як відзначав М. Тоцький, вони були солідарні у визнанні предметом правового пізнання позитивного права (тобто норми, забезпеченої державним примусом). Розбіжності стосувалися розуміння «джерел»: якщо для догматичної

¹ Лунєєв В. В. Субъективное вменение. — М., 2000. — С. 3.

² Див.: Нерсесянц В. С. Философия права: Учебник для вузов. — М., 1997. — С. 32.

³ Чеснов И. Л. Правопонимание в эпоху постмодерна // Правоведение. — 2002. — № 2. — С. 7–8.

⁴ Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. — К., 2002. — С. 421.

школи право — продукт держави, то для соціологічної — продукт суспільства¹.

Можливість поєднання різних «онтологічних модусів існування права» не могла бути обґрунтована на засадах класичної раціональності, оскільки це суперечить базовій установці на визнання лише однієї онтології («онтологічний монізм»). Принципово іншим буде бачення з позицій неklasичної науки, яка свідомо формулює принцип плюральності (множинності) онтологічних площин правової реальності. «Об'єктивність» аналізу соціальних феноменів — це завжди можливість «іншого» погляду на предмет пізнання. Тому в межах соціологічного підходу можуть поєднуватися різні за змістом онтологічні постулати про природу правового (різні типи праворозуміння). Слід згадати появу проблеми обґрунтування «інтегративного праворозуміння», яка в останні роки привертає все більшу увагу дослідників пострадянських країн. Значною мірою ця проблема була ініційована оприлюдненням перекладу праці Г. Дж. Бермана «Західна традиція права», де аналізується проблема непродуктивності конкуренції основних типів праворозуміння.

Другий блок елементів підходу становлять засоби його теоретичної концептуалізації, які умовно можуть бути розділені на два рівні.

По-перше, це сукупність теоретичних схем пояснення явищ і процесів у межах певної предметної сфери, виражена в стандартних формах теоретичного знання (поняття та категорії). Конструкти цього типу існують як ідеальні моделі явищ досліджуваної реальності і легко піддаються «онтологізації». Система таких категорій та понять створює цілісні пізнавальні конструкції, в яких реалізується соціологічний підхід. Проте може йтися лише про загальний контур понятійної системи, в межах якого можуть формуватися теорії, концепції, школи, дослідницькі програми тощо. Аналіз цих «понятійних каркасів» може бути проведений і як логічна експлікація базових категорій, і як рефлексія практики конкретної сфери наукових досліджень. На наш погляд, саме шляхом методологічної рефлексії це завдання може бути вирішене більш адекватно, оскільки так буде одержано уявлення про реальний пізнавальний процес. В. Бачинін звернув увагу на пізнавальну цінність тезаурусу як носія епістемологічних знань про ту чи іншу сферу наукових знань, що надає змогу реконструювати цілісність певної сфери теоретичних знань². Тезаурус звичайно визначається як «множина смислових одиниць певної

¹ Див.: *Тоцький Н.* Наше литературное наследство // *Право и жизнь.* – 1923. – № 1. – С. 4.

² *Бачинин В. А.* О двух парадигмах социологического мышления. // *Социологические исследования.* – 2004. – № 8. – С. 123–126.

системи знань, що має внутрішню організацію та семантичне структурування (групування та ін.)». Спільність тезаурусу визнається «основою для інституалізації наукової дисципліни, методологічного підходу, сфери досліджень»¹. Тобто, епістемологічні характеристики соціологічного підходу в правознавстві можуть бути розкриті через його тезаурус. Основою для його побудови має бути масив наукової літератури, в якій відображено практику застосування соціологічного підходу. Однак цей шлях не завжди є реальним, зважаючи на об'ємність такої наукової літератури. Особливо цінними є видання енциклопедичного характеру, які відзначаються системністю тезаурусів та звичайно охоплюють різні парадигмальні орієнтації. Наприклад, варто скористатися покажчиком одного з найсучасніших видань такого типу — «Енциклопедії права і суспільства: американська та глобальна перспектива», який включає 668 термінів (статей). Із них 410 стосуються власне понять, а інші є персоналіями або історико-описовими статтями про національні школи тощо². Використання цих джерел дозволяє в загальному вигляді охарактеризувати «понятійний каркас» соціологічного підходу. Ці поняття можуть бути розділені на декілька типів.

1. Поняття, що є базовими для соціологічного підходу та відображають сутність соціологічного осмислення правової реальності. Такі поняття конкретизують загальні світоглядні категорії (соціологічні, онтологічні постулати) і є конвенційними в рамках соціологічного дискурсу про право. Вони включають, з одного боку, загальносоціологічні поняття, що застосовуються для дослідження не тільки права, а й будь-яких інших об'єктів (наприклад, «соціальність», «соціальна структура», «соціальна група», «соціальна взаємодія», «соціальний інститут» тощо), а з другого — поняття, що вироблені саме для цілей соціологічного осмислення права. Остання група понять є показником міри інституалізації соціологічного підходу. До них можуть бути віднесені такі: «соціальна природа (сутність) права», «соціальна зумовленість права», «соціальне буття права», «соціальні функції права», «соціальна ефективність права», «правова соціалізація» та ін. Загалом кількість таких понять незначна, оскільки вони є ключовими для проблематизації предметної сфери підходу.

2. Поняття, що є аналогічними за змістом і призначенням базовим поняттям, однак вони мають парадигмальний характер та існують як

¹Варга Д. Методика подготовки информационных тезаурусов. – М., 1970. – С. 22.

² Див.: Encyclopedia of Law and Society. American and Global Perspectives. – L. – New Delhi, 2003.

фундаментальні поняття соціологічного підходу в рамках певної парадигми в її конкретно-історичних формах. Необхідність їх включення до загальної системи понять викликана тим, що такі поняття включено в дисциплінарний науковий дискурс через методологічну рефлексію та теоретичні дискусії і без них він не може бути розкритий у своїй реальній повноті. Такі поняття є найбільш чисельними, оскільки кожна з парадигм має свою цілісну систему понять, а їх коректне використання можливе лише в рамках такої парадигми.

3. Поняття, які є спільними для соціологічного підходу та інших підходів, що застосовуються в правознавстві, включаючи також доктринальні поняття правової науки. За своїм змістом ці поняття стосуються інверсійних об'єктів, тобто таких феноменів (фактів, процесів тощо), які є «спільними» для онтологічних площин різних підходів. Аналіз природи даних понять є особливо складним в умовах інтенсивних міждисциплінарних зв'язків, коли правові феномени визнаються соціальними, а не тільки формально-логічними конструкціями. Прикладами таких понять можуть бути «вина», «відповідальність», «поведінка», «мотив», «інтерес» та ін.

Це узагальнена теоретична схема пояснення правової реальності або її суттєвих складових, яка не тотожна масиву теоретичних знань, а лише визначає їх «концептуальне ядро» через систему онтологічних постулатів про предмет дослідження. Така схема звичайно також існує як теорія («базова теорія», «фундаментальна теорія», тощо) і за своєю природою відповідає критеріям «нормалізованої науки» Т. Куна, оскільки передбачає використання парадигмальних зразків вирішення пізнавальних завдань¹.

Третій блок елементів підходу є «інструментальним», бо його утворюють специфічні методи, що використовуються як іманентно притаманні даному підходу, тобто є органічними для нього як стандартні пізнавальні процедури. Існує взаємопов'язаність світоглядних, теоретичних та інструментальних компонентів. Метод як певний пізнавальний інструмент стає можливим лише тоді, коли визначено проблему або предмет дослідження². Їх можна структурувати на три рівні, які мають різну міру визначеності й інституалізації. Перший рівень утворюють стандартні процедури наукового пізнання, які є інваріантними і відображають загальні ознаки наукової раціональності. Другий рівень є

¹ Див.: Мамчур Е. А., Овчинников Н. Ф. Отечественная философия науки: предвзятые итоги. – М., 1997. – С. 274.

² Див.: Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук: Пер. с франц. – М., 1972. – С. 200.

похідним від конкретно-історичного типу раціональності, на який орієнтується наукове пізнання. В даному випадку соціологічний підхід буде обмежений тими елементами, що вироблені в соціології. До них належать прийняті правила наукового стилю, логічні процедури опису та доказу, плани формулювання та перевірки гіпотез (індуктивний чи дедуктивний, емпіричний чи раціональний, номотетичний чи ідеографічний тощо). Проблема полягає лише в можливості їх поєднання з пізнавальними стандартами юридичної науки. Конфлікт можливий через відмінність типів наукової раціональності, на яких базуються ці науки. Перший та другий блоки пізнавальних стандартів характеризуються жорсткою прив'язкою до типу наукової раціональності (класичний, некласичний, неонекласичний), що робить їх варіативність обмеженою. Відповідно їх значення для характеристики специфіки соціологічного підходу в цьому розрізі є незначним. Тому не випадково, що більшість дослідників специфіку інструментальної складової соціологічного підходу розкривають через виділення методів емпіричних досліджень, які утворюють третій рівень пізнавальних стандартів. Акцентування уваги саме на цих методах пояснюється передусім значущістю емпіричної бази сучасного соціологічного пізнання. Навіть так звані «великі соціологічні теорії», що мають парадигмальний характер для сучасної соціології, неможливо уявити без відповідних методів збирання й узагальнення емпіричної інформації, яка є основою для обґрунтування та перевірки теорій. Саме такі методи досить часто використовуються як доказ існування соціологічного підходу взагалі. В останній чверті ХХ ст. проблематика соціологічних методів найчастіше обговорюється в площині взаємодії кількісних та якісних методів. Вже з самого початку така дискусія про методи одержала характер зіткнення не стільки методів, скільки методологічних парадигм¹. Конфігурація методів як інструментальної складової соціологічного підходу відображає світоглядну та теоретичну орієнтацію дослідження і може бути розкрита лише у взаємозв'язку з ними.

Отже, в сукупності описаних елементів (світоглядних, теоретичних та методичних) утворюється соціологічний підхід як специфічний «зріз» методології, що може характеризуватись як органічним («повним»), так і ситуативним («фрагментарним») їх поєднанням.

¹ Див.: *Tamanaha B. Z. Realistic Socio-Legal Theory: Pragmatism and Social Theory of Law.* – Oxford, 1997. – P. 77–79.